

FILOZOFIJA U DOBA RENESANSE

Ivan Macan

SADRŽAJ

- 1. RENESANSA KAO NOVO DOBA**
- 2. FILOZOFIJE U DOBA RENESANSE**
- 3. RENESANSA U ITALIJI**
- 4. RENESANSA NA SJEVERU**
- 5. OŽIVLJAVANJE PLATONIZMA U ITALIJI**
- 6. ARISTOTELIZAM**
  - 6.1 Kritika Aristotelove logike**
  - 6.2 Pristaše aristotelizma**
- 7. STOICIZAM I SKEPTICIZAM**
- 8. FILOZOFIJA PRIRODE**
  - 8.1 Girolamo Cardano**
  - 8.2 Bernardino Telesio**
  - 8.3 Tommaso Campanella**
  - 8.4 Giordano Bruno**
  - 8.5 Pierre Gassendi**
  - 8.6 Jakob Böhme**
- 9. POLITIČKA FILOZOFIJA**
  - 9.1 Niccoló Machiavelli**
  - 9.2 Thomas More**
  - 9.3 Hugo Grotius**

1. RENESANSA KAO NOVO DOBA

U povijesti postoje vremena preokreta, obrata i vrenja kad nestaju stari dotadašnji oblici mišljenja i načina života jer se novo želi probiti na površinu. Takvo je povijesno razdoblje bilo ono koje danas zovemo renesansa. Između srednjeg i novog vijeka, kojima je teško odrediti točnu granicu jer se te dvije epohe na svojim rubovima preklapaju, ali se tu ipak ugrađuje razdoblje u kojem počinju obrisi nove slike svijeta i čovjeka, bude se novi pogledi na vrijednosti i novi oblici života. To je razdoblje renesanse.

Taj su naziv uveli Voltaire i enciklopedisti želeći njime označiti ponovno oživljavanje (renaître, renaissance) antike. Drugi opet taj naziv žele pridržati samo za talijansku umjetnost «zatvorenih likova i skladnih odnosa» u 15. i 16. st. Ipak, danas se nazivom «renesansa» označuje nešto puno obuhvatnije: nastanak nove slike svijeta i čovjeka, novog životnog poretka, novih stavova u svjetonazorskom i religioznom pogledu sa svim posljedicama za umjetnost i znanost, gospodarstvo, društveni i politički poredak. Pod utjecajem pronalazaka i

znanstvenih otkrića, antičkog buđenja i obaranja stare slike o prirodi počelo je polako i nezaustavno razaranje srednjovjekovnog čvrstog poretka u svijetu i životu (*ordo*) i jedinstvenosti vjere i života. Važno je, međutim, odmah zamijetiti da ipak nisu nestali svi oblici srednjovjekovnih zamisli i kulture, nego su se mnogi zadržali i sačuvali svoju stvarateljsku snagu.

Prema srednjovjekovno-kršćanskom shvaćanju svijet je «ordo» kojem na vrhu stoji Bog kao prvi uzrok i posljednji cilj. Taj ordo zahvaća čitavo čovječanstvo, svaki narod, svaki stalež i zanimanje, svakog pojedinca te sve tako ima u Božjem svjetskom nacrtu svoje mjesto. Sva područja i radnje života dobivaju smisao, usmjerenost, uređenje i omeđenje od prirodnog i čudorednog zakona.

Renesansa sad to iz temelja mijenja. U središte pozornosti i procjenjivanja ulazi svijet. Mijenja se odnos čovjek - Bog u odnos čovjek - svijet. Uspostavlja se «regnum hominis» u kojem u prvi red stupa ljudska radna snaga u privređivanju, industriji i trgovini, a snaga uma u otkrićima i pronalascima. Znanje postaje moć, vrijednost i gospodstvo dobiva snaga ljudskog duha, cijeni se samostalno mišljenje, spoznavanje, istraživanje i eksperimentiranje. Iskustvo i mišljenje postaju osnovom za upoznavanje i oblikovanje života. Racionalizam s velikim povjerenjem u moć i samostalnost razuma najavljuje svoje rođenje. U tom vremenu, koje nazivamo i humanizmom, nastaje duhovna sekularizacija, raskida se veza između profanih znanosti i teologije. Znanost se osamostaljuje i oslobađa tutorstva teologije. Filologija i povijest, pjesništvo, govorništvo i estetika, a posebno prirodne znanosti više ne dopuštaju da im teologija propisuje metodu i smjer istraživanja, nego idu vlastitim putovima. Štoviše, religiozna i crkvena tradicija, a tako i sadržaji kršćanskog naučavanja podvrgavaju se kritici. Objektivni se poredak mora podvrći subjektivnoj kritici. Čovjek doista postaje mjerilom svih stvari. I ljestvica vrijednosti se mijenja: čovjek se okreće prema zemaljskom, prirodnom. Nastaje doba subjektivizma. Na vrijednosti gube ljubav prema onosvjetskom, vrijednost kreposti i svetosti, a raste vrijednost zemaljskog, prirodnog, ovosvjetskog i osjetnog, estetskih i povijesnih veličina. Individualni osjećaj snage dolazi u konflikt sa sviješću kršćanskih pravila, odbijajući svako kajanje, počinje se ljuljati moral.

Čovjek je postao samostalan i neovisan. Nastaje doba individualizma. Pojedinaac, koji je u srednjem vijeku bio gledan u svjetlu općih kategorija obitelji, staleža, korporacija, naroda ili crkve, u renesansi dolazi do svijesti o samom sebi, sviđa mu se vlastita osobitost, sloboda i svoj način života. Individualne osobnosti zahtijevaju vlastita prava, razvoj svih tjelesnih i duševnih snaga bez zabrinutosti zbog tradicionalnih crkvenih, državnih ili staleških obveza, pa čak i važećih čudorednih i pravnih odredaba. Oslobađaju se instinkti i strasti koje se najviše očituju u borbama između patricijskih obitelji koje ne prezaju ni pred krvavim osvetama, izdajama i ubojstvima za postizavanje vlastitih ciljeva. Svećenici i humanisti, knezovi i pape vodili su razvratni život.

Zapravo, renesansa je vrijeme velikih protivnosti: uz kršćanske svece i opće obrazovane ljude

kao što su Leonardo da Vinci (1452-1519) i Michelangelo Buonaroti (1475-1564) te estetski profinjena ličnost Raffaella Santia (1483-1520), s jedne strane, stoje s druge strane ljudi na najnižem stupnju čovječtva, ljudi sile i nasilja oličeni u osobi Cesare Borgia (1474-1507). Renesansu zato možemo nazvati vremenom napetosti i polarnosti, vremenom koje nam je dalo ličnosti svjetskog ranga na području umjetnosti, epohom veličine, ljepote i smisla za sklad i oblike. Ipak, renesansni čovjek je čovjek prirode, čovjek ovozemnosti s neograničenom ljubavlju prema životu i čežnjom za životnim užitkom. U tom svjetlu treba razumijevati one krajnosti koje su se javljale i u građanstvu i na dvorovima knezova i papa. Pojedinaac je u to vrijeme na neki način poludio oslobodivši se svih spona. To je, dakako, izazvalo reakciju, osobito u Crkvi. Javljaju se propovjednici pokore: sv. Bernardin Sijenski (1380-1444) i Girolamo Savonarola (1452-1498) koji su imali veliki utjecaj. No to oslobađanje pojedinca imalo je posljedica na svim područjima.

U renesansnoj umjetnosti, u kojoj doduše još prevladavaju religiozni motivi, javljaju se profani i pogansko antikni motivi. Miješaju se poganska mitologija i kršćanska simbolika, pa čak i u samostanima. Metafizičko i religiozno usmjerenje umjetnosti sve više slabi. I gospodarsko privređivanje počinje slijediti vlastite zakone: kršćansko zadovoljavanje potreba nadomješta se sve više kapitalističkim nastojanjima za korišću i sve većom proizvodnjom i zaradom. Kršćanska etika ljubavi zamjenjuje se zemaljskom etikom blagostanja. Individualizam dovodi do napuštanja slike o državi kao zajednice zasnovane na solidarnosti ljudske prirode te uvođenjem shvaćanja države kao zbroja pojedinaca povezanih međusobno ugovorom. Smisao za staleže uzmiče pred osnivanjem skupina s većinskim odlučivanjem. To se odrazilo i u odnosu muškarca i žene. Obrazovana žena dobiva vodeći položaj te se posebno ističe energičnošću i umnošću.

Velika otkrića proširila su geografske, astronomske, etnološke i duhovne vidokruge. Težnja za kozmopolitizmom dobiva sve više poticaja u raznim krugovima.

2. FILOZOFIJE U DOBA RENESANSE

No ako se vrijeme renesanse (osobito u 15. i 16. st.) gleda samo kao nagli prijelaz i buđenje, kad je opet postalo dostupno učenje i književnost antičkog doba, kad je započelo obrazovanje, kad su ljudi počeli misliti sami za sebe nakon intelektualnog ropstva u Srednjem vijeku, kad je pronalazak tiska raširio knjige, kad je otkrivanje novih zemalja proširilo ljudsko obzorje i otvorilo nove izvore blagostanja, onda bi takvo gledanje bilo, dakako, pretjerano. Svega je toga bilo već i prije. No ne bi bilo pravilno previše isticati miran i nezamijećen prijelaz iz Srednjeg vijeka u novo doba, kao da je i sama riječ «renesansa» prazna, ne označavajući nikakvu stvarnost.

I u filozofiji Srednjeg vijeka nalazimo stanovitu raznolikost, ali ta je raznolikost unutar zajedničkog okvira ili barem na zajedničkoj pozadini. Filozofi 13. st. kritizirali su mišljenja

jedni drugih, ali su oni svi prihvaćali ne samo zajedničku religiju nego i glavna metafizička načela. Bio je to filozofski razvitak koji su nosili pojedini ljudi, ali on je bio zajednički, a pojedinci su samo davali svoje priloge.

Gledamo li renesansnu filozofiju izbliza, na prvi ćemo pogled zamijetiti čudnu mješavinu filozofija. Nalazimo tu, npr., platoniste, aristotelovce raznih vrsta, anti-aristotelovce, stoike, skeptike, eklektike i filozofe prirode. Moguće je, doduše, razlučiti pojedine struje unutar te filozofije, ali je teže svrstavati pojedine filozofe, jer se svuda osjeća bujajući individualizam. Osjećaj novih otkrića i avanture lebdio je u zraku a odražavao se i u filozofiji. Renesansna misao ima svoje korijene u prošlosti i ona prolazi kroz više faza, ali to ne znači da se nije rodio novi duh, koji se možda već pokazivao u ranijim epohama, ali je u doba renesanse doživio proboj svoje vitalnosti. Tako su, npr., antički literarni tekstovi bili poznati i u Srednjem vijeku, ali su oni u doba renesanse bili čitani i shvaćani u novom svjetlu. Većina renesansnih mislilaca bili su kršćani, ali je oživljavanje klasike pomoglo jačanju autonomnog čovjeka koji je bio «naturalističan» i manje asketski od srednjovjekovnog čovjeka. To se osjeća i kod pisaca koji su bili pobožni i vjerni kršćani.

U renesansno je doba Marsilius Ficinus preveo Platonova i Plotinova djela. U ranijoj fazi pokušalo se stvoriti filozofsku sintezu platonske inspiracije. Ti su platoničari većim dijelom bili kršćani, ali su uglavnom bili antiteza aristotelizmu. U isto je vrijeme druga skupina humanista, oslanjajući se na latinsku klasičnu književnost, napadala aristotelovsku logiku i skolastičke apstrakcije. Nastupala je nova ideja odgoja zasnovana na klasičnoj književnosti, a ne na apstraktnoj filozofiji. Montaigne je zastupao ugladeni i humanistički skepticizam, dok je Justus Lipsius oživljavao stoicizam, a Pierre Gassendi, iako svećenik, priklanja se epikureizmu. A i renesansni su aristotelovci bili podijeljeni na averoiste i aleksandrince. Ovi su prihvaćali tumačenje Aristotelove psihologije koje je vodilo poricanju besmrtnosti, pa i neosobne besmrtnosti koju su averoisti dopuštali. Pomponazzi, glavni lik te skupine, čak je tvrdio da čovjek ima čisto zemaljsku moralnu svrhu. A u isto vrijeme tvrdi da je vjeran kršćanin i da valja oštro lučiti između teološke i filozofske istine.

Ipak se kod mnogih od tih filozofa sve više probijala naturalistička ideja koja nema više nikakve vidne veze s kršćanstvom. Slično je bilo i u filozofiji prirode. Kršćanska je filozofija u nekom smislu pospješivala istraživanje prirode, ili mu se barem nije opirala, jer je u materijalnom svijetu gledala i Božje stvaranje koje je vrijedno da se proučava, ali su kršćanski teolozi i filozofi (kao Bonaventura) gledali na svijet više kao zrcalo božanskog, kao sredstvo po kojem se ljudski duh diže k Bogu, od materijalnog do duhovnog. Tako je već u Srednjem vijeku bio pomalo pripravljen put za filozofiju prirode koja je isticala prirodu kao inteligibilnu cjelinu koju vode njoj imanentni zakoni. U doba renesanse nalazimo brojne filozofe prirode koji stoje po strani od fizikalne znanosti ističući katkad čudne i fantastične spekulacije o svijetu. Ti se filozofi kreću od kršćanske i strogo platonističke ili neoplatonske filozofije Nikole Kuzanusa do panteističke filozofije Giordana Bruna. Zajednička im je crta vjera u prirodu koju su smatrali kao bezgraničan sustav ili kao stvorenu neograničenost koja odražava

nestvorenu božansku neograničenost, ili kao u sebi samom u nekom smislu božansku. Postojala je, dakle, tendencija da se u prirodi gleda autonomni sustav, makar se nije uvijek poricala ovisnost prirode o Bogu.

Gledamo li renesansne znanstvenike, vidjet ćemo da su oni bili u prvom redu zainteresirani za znanje u sebi, ali u isto vrijeme i za praktične plodove znanja. Studij djelatnih uzroka osposobljava nas da vladamo prirodom, dok studij finalnih uzroka ne vodi ničemu. To je stav koji je postao dominantan u modernom mentalitetu. On se proširio i na političke teorije. Tako se Machiavelli nije zanimao za teoretske probleme suvereniteta i naravi države, nego više kako da vladar sačuva i poveća svoju vlast.

Konačno, valja promotriti i velike znanstvene likove kao što su bili Kepler i Galileo koji su postavili temelje za klasičnu znanost modernog doba, Newtonovu znanost. Dok je prva faza renesanse bila faza talijanskog humanizma, njezina posljednja faza je faza rasta moderne znanosti. Njezin je razvoj uvelike utjecao ne samo na filozofiju nego i na moderan mentalitet općenito.

3. RENESANSA U ITALIJI

Prva faza renesanse bila je humanistička, koja je počela u Italiji, a zatim se proširila na sjever. Dakako, nije moguće odrediti točan datum početka renesansnog doba i njegova svršetka. Želimo li renesansom smatrati povijesni period preporoda književnosti i poklonstva klasičnom učenju i stilu, onda njezin početak možemo staviti u 12. st. I dok je sv. Toma Akvinski pisao himne posebne ljepote, i dok je u isto vrijeme Duns Scotus pisao svoje ne stilistički složene komentare, Dante je stvarao jedno od najvećih dostignuća talijanskog jezika. Dante (1265-1321) je sigurno pisao sa srednjovjekovnog stajališta, ali u istom stoljeću u kojem Dante umire Petrarca (1304-1374) se ne samo opire kultu aristotelovske dijalektike, nego promiče klasični stil, osobito ciceronski, te humanistički individualizam.

Političke prilike u Italiji pogodovale su razvoju humanističke renesanse utoliko što su knezovi, vojvode i crkveni zaštitnici bili u stanju dati velike svote novaca za umnažanje rukopisa i osnivanje knjižnica. No nije renesansa najzaslužnija za otkrivanje i širenje klasičnih tekstova, nego nastanak novog odgojnog stila i ideala koji su predstavljali učitelji kao Vittorino da Feltre (Vittorino Ramboldini, 1378-1446) na dvoru Gonzaga u Mantovi i Guarino iz Verone (1370-1460). Stara se književnost smatrala glavnim sredstvom odgoja, a nije se zanemarivao ni moralni odgoj, razvijanje karaktera, fizički razvitak i buđenje estetskih osjećaja. No kasnije se talijanska renesansa povezala s porastom moralnog i amoralnog individualizma i traženjem slave. I dok je Vittorino da Feltre bio uvjereni i pobožni kršćanin, mnoge renesansne ličnosti pale su pod utjecaj skeptičkog duha, sa sve naglašenijim kultom «ciceronizma» na račun aristotelizma, što je jedva značilo pomak prema boljemu.

4. RENESANSA NA SJEVERU

U sjevernoj je Europi književna renesansa bila povezana s naporima da se postigne moralna i socijalna reformacija s posebnim naglaskom na općem odgoju. Tu je renesansa bila manje «aristokratska» nego u Italiji, ali je bila povezanija s religioznim i moralnim ciljevima, a kasnije se stopila s Reformacijom.

U sjevernoj se Europi mogu među renesansne mislioce ubrojiti: Rudolf Agricola (1443-1485) kojega su nazivali «prvi njemački humanist»: glavno mu je djelo *De inventione dialectica libri tres* u kojem je nastojao univerzalizirati dijalektiku (logiku) te razraditi metodu koja bi bila valjana za sve znanosti; Alexander Hegius (1420-1495) i Jakob Wimpfeling (1450-1528) koji je sveučilište u Heidelbergu učinio središtem humanizma u zapadnoj Njemačkoj. No najveći lik sjeverne renesanse je Erazmo Roterdamski (Desiderius Erasmus, 1467-1536) koji je promicao učenje grčke i latinske književnosti, uključujući i Sveto pismo i spise Otaca, a dao je i veliki poticaj za razvoj humanističkog odgoja.

Reformatori su naglašavali potrebu odgoja, ali oni su se više vodili religioznim motivima nego prihvaćanjem humanističkih ideala kao takvih. Johannes Calvin (1509-1564), koji je u Francuskoj studirao humanističke znanosti, postavio je odgojni tečaj za škole u Ženevi dok je bio religiozni autokrat u tom gradu. No najhumanističkiji od kontinentalnih reformatora bio je Philip Melancthon (1497-1560) najistaknutiji učenik Martina Luthera (1483-1546). Humanizam reformatora, koji su religiozne dogme protestantizma više sprečavale nego pospješivale, nije bio njihov pronalazak, nego više poticaj talijanske renesanse. A i u kontrareformaciji humanistički je ideal bio naglašen u odgojnom sustavu koji je razvijala Družba Isusova osobito svojim Ratio Studiorum u njegovu konačnom obliku iz 1599.

5. OŽIVLJAVANJE PLATONIZMA U ITALIJI

Oduševljenjem za grčku i rimsku literaturu poraslo je i zanimanje za antičku filozofiju u njezinim različitim oblicima. Najviše se razvio platonizam ili, točnije, neoplatonizam. U Firenzi je bilo najizrazitije središte platonističkih studija u Italiji, Platonska akademija, što ju je osnovao Cosimo de Medici, a stajala je pod vodstvom Georgiosa Gemistosa Plethona (Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός) (1355-1450). Njega je iz Grčke sa sobom doveo car Ivan Paleolog na sabor u Ferrari, a bio je s njime i na saboru u Firenzi (1438-1445). Plethon je bio oduševljeni pristaša platonističke i neoplatonske tradicije i s njime je Italija prvi put došla u živi dodir s Platonom. U srednjem vijeku bio je poznat samo Timej, Fedon i Menon. Plethon je u Firenzi okupio oko sebe akademiju, kao i Platon, i sudionicima otkrivao Platonov svijet. S oduševljenjem su ga slušali talijanski humanisti i Plethon je sanjao o obnovi grčke religije pod vodstvom platonizma. Odbijali su Aristotela jer on, navodno, naučava vječnost svijeta, poriče besmrtnost duše i Božji promisao. Platon, naprotiv, govori o onostranom svijetu, a

posebno o Bogu-Stvoritelju. Plethon je svoje glavno djelo *Rasprava o zakonima* napisao da istakne razliku između Platonove i Aristotelove filozofije. No njegov pothvat nije imao velik uspjeh. Kad je (1439) otišao iz Firenze, nastao je zastoj, a protivnik Georgios Trapezuntios (1395 - 1472 ili 1484) nastojao je u spisu *Comparatio philosophorum Aristotelis et Platonis* pokazati kako se sve hereze mogu svesti na Platona, dok upravo Aristotel najbolje odgovara kršćanskoj vjeri, čak bi ga se moglo staviti u istu ravan kao i crkvene svece. Kako nije bilo nikoga tko bi mu odgovorio, ostalo je Plethonovo djelo nedovršeno.

No uskočio je kasniji kardinal Bazilije Bessarion (1403-1472). On je zajedno s Plethonom došao iz Bizanta. Radio je na firentinskom koncilu oko ujedinjenja istočne i zapadne crkve, prešao u latinsku crkvu i postao kardinalom (i umalo papom). U svojoj je kući u Rimu okupio akademiju i branio (najprije usmeno) nazore svoga učitelja Plethona. Iz toga je nastalo djelo (napisano grčki, ali najprije tiskano latinski) *Adversus calumniatorem Platonis* i to kao odgovor Trapezuntiosu, i to je bilo prvo detaljnije djelo o Platonu koje je Zapadu otkrilo njegovo djelo, spise i mišljenje. No Bessarion je cijenio i Aristotela - preveo je *Metafiziku* - i držao da se ta dva filozofa u osnovu zapravo slažu. Njegovo je djelo bilo vrlo cijenjeno i zapravo je spasilo platonizam.

Pod Bessarionovim utjecajem stajao je Marsilius Ficinus (1433-1499) koji je postao predstojnikom Akademije u Firenzi. Najprije se trebao posvetiti liječničkom pozivu, kao i njegov otac, ali je u 40. godini života postao svećenik. Istakao se posebno svojim vjernim i ujedno elegantnim latinskim prijevodom Platonovih i Plotinovih djela. Time je učinio Platona bližim širem čitateljstvu, ali je stvorio i temelj na kojem je platonsku nauku postavio ishodnom točkom jednog duhovnog pokreta. Kao mladić od 23 godine napisao je (izgubljeno) djelo o platonskoj filozofiji i dva djela: *De laudibus philosophiae* i *Institutiones platonicae*, a kasnije još *De amore divino* i *Liber de voluptate*. Tu pokazuje kako se i Platon i Aristotel mogu u smislu neoplatonizma shvaćati kao izraz iste temeljne istine i dovesti do sklada. Glavno mu je sustavno djelo *Theologia Platonica. De immortalitate videlicet animorum ac aeterna felicitate libri XVIII* (1474). U komentaru Platonova dijaloga *Fedar* ističe da je ljubav o kojoj govore Platon i sv. Pavao jedna te ista, naime, ljubav apsolutne ljepote, a to je Bog. Bog je i apsolutna ljepota i apsolutno dobro, a u tome se slažu Platon i Dionizije Areopagita. Isto je tako naše «sjećanje» vječnih ideja gledajući materijalne imitacije isto ono što Pavao kaže da se nevidljive stvari shvaćaju pomoću stvorenja.

U djelu *Theologia Platonica* opisao je svijet u duhu neoplatonizma kao skladan i lijep sustav koji se sastoji od različitih stupnjeva bića. Na vrhu stoji Jedno, savršeno i iznad svih protivnosti. Najniži stupanj čini tjelesna protežna materija koja se sastoji od neizmjereno mnogo dijelova i sasvim je pasivna. Drugi je stupanj kvaliteta ili djelatno počelo koji tjelesima daje formu. Treći stupanj zauzima razumna duša koja nije ni djeljiva niti se može miješati s drugim formama niti je podvrgnuta uvjetima prostora i vremena. Po svojim tjelesnim kvalitetama ona je pokretna, a po svojoj supstanciji ona je nepokretna. Zato postoji još jedan viši stupanj, anđeli, koji su naprosto nepokretni i nepromjenljivi. No i u anđelima još

nalazimo jedinstvo i mnoštvo, dok je najsavršeniji, posljednji i najviši stupanj apsolutno jedinstvo, Bog. Postoje tri vrste duša: svjetska duša, sferna duša i duša živih bića. Ljudska je duša veza čitave prirode, jer ona vlada kvalitetama tjelesa, s jedne strane, a s druge strane može se sjediniti s anđelima i s božanstvom. Ona je središte svega, posjeduje od svega snagu, spoznaje svemir, a da se s njime ne pomiješa, jer njezina je spoznaja prilagođivanje stvarima koje treba shvatiti kao novo stvaranje tih stvari u duhu iz duši urođenih i osviještenih formi, koje duša posjeduje u neizmjerne punini. No duša zna da te stvari može gledati samo u božanskoj ideji. Spoznaja je za dušu zapravo primanje forme od Božjeg uma: «in lumine tuo videmus lumen». Taj je središnji i vezni položaj duše njezina veličina i njezina sreća. No njezina težnja ide za vječnim i ponovnim sjedinjenjem s Bogom. Ona se sama može uzdići k Bogu i zato je sama vječna i nerazoriva.

Svojom posrednom funkcijom čovjek dolazi u središte svemira i uspostavlja dinamiku odnosa i posredovanja između svijeta i Boga, a time postiže veliko dostojanstvo. Najistaknutiji Ficinov učenik bio je Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494). Bio je široko obrazovan u kanonskom pravu, filozofiji i humanističkim predmetima. U Ferrari i Padovi susreo se s klasičnim aristotelizmom u njegovu srednjovjekovnom obliku. Tek pod utjecajem Ficina i njegove akademije Pico se susreće i platonskom tradicijom. No Pico je naginjao prema konvergenciji najrazličnijih predaja. Napadi humanističke retorike na skolastičku logiku i metafiziku bili su za njega previše slabi, te on u poznatom pismu Ermolau Barbaro (1485) brani veliko značenje Alberta, Tome, Duns Scota i Averroesa za sveobuhvatno gledanje na istinu. U Perugii studira hebrejski i arapski te čita kabalu. God. 1486. objavljuje djelo *Conclusiones nongentae*. Ono je bilo namijenjeno kao osnovica za diskusiju na kongresu učenjaka g. 1487. u Rimu i tih je 900 teza imalo svrhu pokazati temeljno poklapanje različitih filozofskih i religioznih nazora i time omogućiti filozofski sinkretizam. Pico sjedinjuje različita vrela: arapsku filozofiju, platonizam, matematički pitagoreizam, hermetizam, orfijske himne, židovsku kabalu, kaldejske nauke, zapadnu filozofiju, teologiju, teozofiju, pa čak i magiju prirode. Na koncu kršćanstvo izlazi kao konvergentna točka svih dosadašnjih predaja. Ta diskusija nije bila održana jer su crkveni znalci pronašli 13 teza koje su stavljene na indeks, da bi kasnije svih 900 teza bilo proglašeno heretičnim. Posebno je poznat uvod u te teze pod naslovom *Oratio de hominis dignitate*. Njegov nećak Gianfrancesco Pico posthumno je izdao dva posljednja velika djela: *Heptaplus*, *O della settemplice interpretazione dei sei giorni della Genesi* (1489) i *De ente et uno* (1491).

Pico della Mirandola je u svojoj filozofiji osobito obrađivao položaj čovjeka u svemiru. U *Heptaplusu* (*Djelo od sedam dana*), a to je alegorijski komentar Biblije, daje nacrt kozmologije i antropologije na temelju biblijskog izvještaja o stvaranju. Zamisao toga djela počiva na antiknom zamišljanju triju svjetova: inteligibilni, nebeski i sublunarno-materijalni svijet. Sva ta tri svijeta tvore ipak jednu cjelinu koju čovjek, kao četvrti svijet, sasvim popunjava. Sve što nalazimo u tim svjetovima oblikuje se i u čovjeku: on je pravi mikrokozam, središte i smisao svega, a ne samo odraz makrokozma. Stvaranje tih četiriju svjetova Pico nalazi sakriveno u biblijskom izvještaju o stvaranju u sedam dana. Svakom od

tih svjetova on pridaje kvalitete na tradicionalan način. Čovjek osjetno dohvaća sublunarni svijet, a nebeski svijet dohvaća samo posredno u njegovu djelovanju s dušom, a inteligibilni svijet formi i ideja stvara spoznaje samo intelektualno. Čovjek je zapravo jedan paradoks: on je samostojan četvrti svijet izvan kozmičkog, ali ujedno on nije toliko neki četvrti svijet, kao neko novo stvorenje, nego složenost i spoj spomenutih triju svjetova. Njegove tri naravi: tijelo, razumna duša i duh povezuju ga sa srodnim kozmičkim veličinama. Tako je čovjek Božja prispodoba, njegov namjesnik u svijetu, ali ujedno ne «složen», nego jedinstvo svih razina koje u njemu djeluju. Čovjeka od Boga razlikuje to što su stvari u Bogu «bolje poznate nego u njima samima», dok u čovjeku - ukoliko pripadaju nižem svijetu te su stvari plemenitije, a ukoliko pripadaju višem svijetu, one se snizuju. Bog kao prapočelo (principium) stvara čovjeka kao posrednika (medium) svega.

U djelu *Čovjekovo dostojanstvo* Pico još više zaoštava taj problem time što je Bog čovjeku dao slobodu za potpuno samoodređenje. Čovjek u sebi ne nosi neki zakon koji mora slijediti; njegova je posebnost u tome što nema posebnosti. Time čovjek postaje - po Božjem nalogu - tvorac samog sebe, ali ne u konkurenciji s božanskim stvarateljem. No čovjekova sloboda može postati djelotvorna samo u vjernosti prema samom sebi. Čovjek kao središte svijeta ujedno posjeduje moć nad svime što je sustvoreno. S nestankom srednjovjekovnog «ordo» čovjek je kao «homo faber» postavljen izvan hijerarhije bića. Njegova slobodarska subjektivnost stupa nasuprot svijetu kao gospodar. Time je Pico postao preteča i pripravljač novovjekovne antropologije i nauke o slobodi. A time je on i nadvladao astrologiju koja je još kod Ficina bila djelotvorna. Ako je čovjek u svom položaju toliko samostalan, onda na njegovu sudbinu ne može djelovati kretanje zvijezda. Iz toga proizlaze i posljedice za teologiju. Ako je čovjek došao na mjesto «drugog boga», onda Bog dobiva nasljednika koji je tim pogibelniji što sam Bog ostaje neodređen. Čovjek je dovršenje svijeta; rodio se l'uomo universale, čovjek gospodar koji preuzima božansku svemoć. A time se pomalo i zamagljuje crta između Boga i čovjeka. U čovjeku je Bog sebi stvorio konkurenta, «boga obučena u ljudsko tijelo». Tu dolazi do sinkretizma između čovjeka i Boga.

Među drugim platonistima spomenimo još: Leo Hebraeus (Judah Leon Abravanel, 1460-cca 1530): portugalski Židov koji je došao u Italiju, napisao *Dijalog o intelektualnoj ljubavi prema Bogu* kojom shvaćamo ljepotu kao odsjev apsolutne ljepote. To je kasnije bila inspiracija i za Spinozu. Johannes Reuchlin (1455-1522) je u Njemačku uveo studij hebrejskog. U Rimu je došao pod utjecaj Pica della Mirandole. Bio je čvrsto povezan sa židovskom kabalom¹ od koje je očekivao najdublje poznavanje božanskih misterija. Oduševljenje za kabalom povezao je s neopitagorejskim misticizmom brojeva. No bio je pod utjecajem i talijanskih platonista.

---

¹ Kabala; predaja, nauka i tumačenje Sv. pisma, židovske mistike, koja se bavi osobito tajnim mističnim smislom Starog zavjeta i talmudskim vjerskim zakonima.

6. ARISTOTELIZAM

6.1 Kritika Aristotelove logike

Mnogi su se humanisti jako oborili na skolastičku metodu, a osobito na aristotelovsku logiku. Lorenzo Valla (Laurentius Valla, 1407-1457) jedan je od najpoznatijih kritičara aristotelovske logike. Ubraja se među najznamenitije humaniste 15. st. i njegov utjecaj seže daleku u renesansnu filozofiju jezika. Dva su razloga njegova značenja: temeljito obrazovanje kod najboljih poznavalaca grčkog i latinskog te temeljit studij Aristotelovih, Ciceronovih, Quintilijanovih, Boethijevih te spisa crkvenih Otaca. Njegova polemička beskompromisnost stajala ga je katedre za retoriku u Paviji. Bio je zatim u službi napuljskog kralja Alfonza kao prevodilac, kritičar i historičar, ali je ujedno pisao i filozofska djela. Došao je u sukob s inkvizicijom, ali nije bio osuđen. Čak ga je papa Nikola V. («humanistički papa») pozvao u Rim kao prevodioca i predavača. Umro je kao apostolski tajnik i kanonik te bio uz velike počasti sahranjen u Lateranu.

Valla se među drugim humanistima odlikovao time što se izričito, premda polemički, bavio metafizičkim i metodološkim pitanjima. Prvi sistematizira polemiku protiv skolastičke, dakle aristotelovski utemeljene logike te uvodi i filozofski obrazlaže novi metodički model. U djelu *Repastinatio dialecticae et philosophiae* Valla pruža metafizički kritičku zamjenu stare nauke o transcendentalijama i određuje novu orijentaciju teorije o jeziku u uskoj vezi s filozofijom. Valla odbacuje, već čisto jezični, a onda i kao pojam, izraz «ens», i zamjenjuje ga s «res», što preuzima iz običnog govora. Res označuje konkretne stvari (lapis) ili partikularna stanja stvari (res uxoria, res militaris), a s druge strane je res «najsveobuhvatnija riječ». Res je identična s istinom: «veritas est vera res» i ona je ujedno čista činjeničnost pod vidikom korisnosti ili upotrebljivosti: «omnis res bona est». Stvar je prvotnija od riječi, ali je običan govor oduvijek tumačenje stvarnosti. Za razliku od «bića», «stvar» se shvaća transcendentalno i empirički-pojedinačno, tako da se metafizika primiče konkretnosti ovog tu i sada.

Valla je nanovo utemeljio dijalektiku retorike. Spoznaje stavlja u okvir vjerojatnosti, traži se vjerojatnost, a ne istina. Poduzima reviziju logičkog stručnog jezika orijentirajući se prema običnom govoru i korekturu strogog analitičkog silogizma pomoću vjerojatnog zaključivanja na temelju općeg osjećaja, tj. topičku dijalektiku ili dijalektiku retorike. Prvi istiniti stav iz kojeg se neprotuslovno zaključuje ne dobiva se više iz metafizičke evidencije. Prve stavove on shvaća kao gradualno stupnjevanje ili preciziranje konsencijalne evidencije koja se dobiva na temelju pojedinačnog osjetnog iskustva. Temelj dijelektike retorike nije istina, nego vjerojatnost (sličnost istini - versimilitudo).

Retorika nadvisuje dosadašnju filozofiju i stoga što ona oslobađa ne samo kognitivni, nego i etički i patetički moment. Retorika je povezana sa životom u zajednici. Dok analitički logičar radi s «golim silogizmom», tj. razvija čisto zakoniti tijek zaključivanja, ne gledajući na

značenje i na upotrebljivost, djelotvornost misli, govornik radi s «urešenim silogizmom» u kojem sadržaj s patosom određuje argumentaciju.

«Govornik mora govoriti pred cijelim građanstvom i mnogo pružati ušima naroda; on mora posjedovati mnogo iskustva u velikim stvarima i vrlo teško znanje o postupku s ljudima, mora biti potkovan u mnogim zanimanjima svih naroda i poznavati cijelu povijesnu predaju, a prije svega on mora imati svetost života i izvanredno dostojanstvo duše, istaknuto lijepo tijelo i takav glas; govornik je, naime, ujedno i upravljač i vođa jednog naroda, zato je retorika najteža i mukotrpa i ne može je svatko naučiti».

Humanitas, dakle, ne stvaraju pojedini filozofi koji teoretiziraju pomoću logičkih dedukcija, nego sveukupnost jednog naroda kojem govornik pruža svoj govor ili bolje: kojeg mišljenje zaodjenuto u jezik on aktualno tumači. I upravo je latinski jezik postavio temelj za jedan nadnacionalan civitas i time za opću humanizaciju. Zato su umjetnosti i znanosti, koje čovjeka čine čovjekom, moguće samo u latinskoj civitas.

U djelu *De voluptate* razvio je stoičku i epikurejsku misao, naglašavajući ljudsku težnju za užitkom. Po njemu je užitak (*delectatio*) svrha svih stvari, jedina i prava krepost. Kritizira i «evanđeoske savjete» koje odbacuje: nema ništa nezdravijeg i nepodnošljivijeg za čovjeka od djevičanstva. Novi kršćanin skladno u sebi ujedinjuje Boga i prirodu: «Što je priroda stvorila ne može biti drugo do sveto i hvalevrijedno.» Valla je ujedno bio velik antiklerikalist: monaštvo se preobrati u licemjerje i nemoralnost; čitava egzistencija klera i monaha sastoji se u rafiniranom egoizmu. Novi, zdravi život laika moguć je jedino ako potpuno i sasvim uključimo u život prirodu i priznamo je kao temeljnu čudorednu moć. Voluptas kao nebesko i prirodno blaženstvo koje je već Aristotel vidio u samom božanstvu (1154b 26) uzima Valla za osnovicu svih ljudskih nastojanja u pjesništvu, filozofiji, znanosti i životu. On brani «stvar pravde», Božju stvar protiv «Papine svemoći» i razlikuje «Rimsku» od «Božje Crkve» (*ecclesia spiritualis*). Konstantinova darovnica je strašna laž proizašla iz gluposti, škrtosti i težnje za vlašću. Nijedna religija u povijesti svijeta nije toliko osramotila Boga kao papinstvo. Kao kršćanin dodaje da se potpuna sreća ne može naći u ovom životu pa je zato nužna vjera. Ljudska sloboda se ne može spojiti s Božjom svemogućnošću. To je tajna koju treba prihvatiti vjerom.

Mario Nizolio (ili Nizzoli, 1488-1567) poznat je kao poznavalac retorike. Nakon odgojiteljskog rada na dvoru Gambara u Bresci postaje profesor za studia humanitatis u Milanu i Parmi, a zatim profesor retorike na akademiji u Sabbioneti. Odličan poznavalac Cicerona, izdaje djelo *Thesaurus Ciceronianus*. Glavno mu je filozofsko djelo *De veris principiis et vera ratione philosophandi contra pseudophilosophos*, koje je Leibniz veoma cijenio i izdao pod naslovom *Antibarbarus Philosophicus*. Glavna tema njegovih spisa je kritika logičko-dijalektičke tradicije, posebno Aristotela, te novo zasnivanje retorske predaje u smislu predsokratovskog jedinstva filozofije i govorništva. Smatra da se imena Sokrata, Platona i Aristotela moraju povezati s propadanjem ondašnje visoko razvijene retorske filozofije ili filozofske retorike. Nizolio drži da su tek Vilim Ockham, L. Valla i R. Agricola

pripomogli povratak na vrelo univerzalne filozofije i njene metode iz pojedinačnoga i običnog govora o pojedinačnome. Sve drugo je samo «barbarstvo mišljenja», odvajanje stvari i jezika. Pod utjecajem nominalizma, a u oštrom sučeljavanju s antičkom i skolastičkom predajom Nizolio pokušava nanovo zasnovati filozofiju i metodologiju. Polazište i cilj njegova mišljenja je pojedinačno (singulare) u njegovoj konkretnoj materijalnosti i osjetnosti. Time on želi provesti «demetafizikaciju ontologije», a to onda nužno znači i novu nauku o bitku, teoriju spoznaje, metodologiju i teoriju jezika, što bi sve ulazilo u «retorsku filozofiju».

U teoriji spoznaje odbija klasični skolastički pojam «bića» kao nešto apstraktno, pa s time i tradicionalnu ontologiju. Umjesto toga, kao «najopćenitiji rod», uzima «res». Postoje isključivo individualna i pojedinačna bića. Njegovo inzistiranje na pojedinačnom nosi obilježje prave strasti za konkretno. Tako je jedino objektivna konstanta ono materijalno, osjetno na što se usmjeruje naše mišljenje.

Ontologija pojedinačnog ima važne konsekvencije. Poznato pitanje, imaju li opći pojmovi izvan subjekta i objekta neki entitet ili su samo nominalni pojmovi, Nizolio jasno odgovara u smislu nominalizma. S time se, dakako, postavlja pitanje mogućnosti spoznaje, znanosti i jezika. Pojedinačno mogu dohvatiti dvije moći: osjetilo i intelekt, ali ne kao razdvojene, nego spojene: osjetilna spoznaja je i spoznaja intelekta, a intelektualna spoznaja ima jako osjetne komponente, tj. osjetne se stvari ne spoznaju pomoću apstrakcije, nego zajedno s materijom. S tim u vezi Nizolio uvodi razlikovanje: *comprehensio* protiv *abstractio*. Staru metodu apstrakcije, po kojoj intelekt kod pojedinačnih stvari odjeljuje ono što je neslično dok ne ostane samo ono općenito, on oštro kritizira. Za takav postupak nedostaju okvirni uvjeti. Polazi li se od samo jedne stvari, onda je to apsurdno jer je nemoguće svako uspoređivanje, a ako se polazi od sviju predmeta, što bi moralo biti metodički pravilno, onda to propada zbog neprosto mnoštva predmeta, a ako se pođe od više stvari, onda je izbor neutemeljen. Prema tome, apstrakcija počiva na nečem «iracionalnom». Nasuprot tome Nizolio pruža «uistinu filozofsku i retorsku» metodu koju naziva «*comprehensio*». To je djelo razuma koji više nije samo pasivna «posuda» prethodnih stanja stvari, nego instrument samostojnog pojmovnog poretka. *Comprehensio* je «zahvaćanje svih pojedinačnih stvari jednog roda zajedno i najedanput» (*simul ac semel*). U pozadini toga stoji platoniska intuitivna spoznajna teorija. Izraz «zajedno i najedanput» upućuje na neprostornu i nevremensku strukturu toga zahvaćanja (*comprehensio*) za razliku od vremensko-empirijske strukture apstrakcije. Ono opće što se kod toga dobije ima izrazito osjetno vezan vidik.

Konačno se postavlja pitanje kako je moguć jezik? Nizolio gleda na jezik kao na izraz onoga što je već uvijek u jednoj jezičnoj zajednici bilo predavano kao dohvaćanje pojedinačnih stvari i to «zajedno i najedanput», a za to jezik oblikuje «apelative», tj. zajednička imena s obje verzije: ne-kolektivno/jednostavno, npr. «čovjek» ili kolektivno, npr. «vojska». Jezik poznaje samo imena koja točno odgovaraju nečem konkretnom i stvarnom i može ih pluralizirati odnosno totalizirati: cjelinu svih sličnih pojedinačnih stvari. Temeljna komponenta svega jezičnog je konkretno odnosno ime. Time otpadaju sva univerzalija,

pojmovi i uopće sve meta-razine u jeziku. Odgovaranje između *nomen et res* obvezuje mišljenje na objektni jezik, a to znači na običan govor. Svih pet načela pravilnog filozofiranja odnose se na jezik:

1. temeljito poznavanje grčkog i latinskog,
2. poznavanje gramatike i retorike,
3. stalno ophođenje s klasičnim autorima i s narodnim jezikom,
4. izbjegavanje svih nejasnih i neuobičajenih načina govora.

Samo jedno jedino načelo tiče se slobode i nepristranosti u mišljenju i prosuđivanju svih stvari. Konačno, samo retorika kao suma svih znanosti o jeziku može vrijediti kao znanstveni jezik. Time je Nizolio razvijao ranu hermeneutiku. Stvarnost ne možemo misliti odvojenu od jezika. U običnom govoru već uvijek postoje i strukture refleksije i pravila koja općenito obvezuju. Zato je običan govor već oduvijek tumačenje stvarnosti koju ne možemo zamisliti nekako «ispred jezika». Metafizika postaje poviješću jezika: cjelinom svih uspješnih jezičnih tumačenja svijeta.

Petrus Ramus (Pierre de la Ramée, 1517-1572), francuski protestant, kalvinac koji je poginuo u poznatoj bartolomejskoj noći 24. kolovoza 1572. Glavno mu je djelo *Dialecticae Institutiones* i *Aristotelicae Animadversiones*. Ramus je tu nastojao zasnovati logiku oslanjajući se na Platonov pojam istine te apriorno izvodi logiku iz metafizike. «Prava i zakonita nauka raspravljanja je slika i odsjev prirode», te on razvija tzv. «*dialectica naturalis*». Sustav te dijalektike obuhvaća:

1. inventio (pronalaženje mjesta /loci/),
2. iudicium/dispositio (kritička prosudba i sređivanje),
3. exercitatio (primjena).

No nešto kasnije Ramus prepravlja svoj zamišljaj. Nestaju platonsko-metafizičke reminiscencije. Svrha dijalektike je vještina dobrog raspravljanja (*ars bene disserendi*), a ne dokaz. Svaka se znanost mora zasnivati na jednom aksiomu. Time dijalektika postaje metodom aksiomatskog osiguravanja svakog područja znanja. Ona nosi samu sebe i nije joj više potrebna vezanost za metafiziku. Tu se opet dijeli dijalektika od retorike; *ratio* i *oratio* postaju metodički različite veličine. Materijalni vidik filozofije (*res*) opet je neovisan od formalnog vidika riječi (*verbum eloquens*). Tako je retorika i nauka o jeziku nestala iz filozofije.

6.2 Pristaše aristotelizma

Osim kritike Aristotela bilo je i onih koji su prihvaćali Aristotelove spise. No aristotelovski se tabor podijelio na dvije škole, već prema tome kako su tumačile Aristotela, bilo u duhu

Averoesa ili u duhu Aleksandra iz Afrodizije. Averoisti su tvrdili da postoji samo jedan besmrtni um u svim ljudima, dok su aleksandrovci smatrali da u čovjeku uopće nema besmrtnog uma. Obje skupine su, dakle, poricale osobnu besmrtnost i time bile neprijateljske prema platonovcima. Obje su nauke o ljudskoj razumnoj duši bile osuđene na 5. Lateranskom saboru (1512-1517).

Središte averoista bila je Padova. Nicoletto Vernias je prvi zastupao nauku o jednom besmrtnom umu u svim ljudima, ali je kasnije odbacio tu teološki krivu nauku i prihvaćao stav da svaki čovjek ima individualnu besmrtnu dušu. Isto vrijedi i za njegova učenika Agostino Nipho (Augustinus Niphus - 1473-1546). U djelu *De immortalitate animae* brani nauku Tome Akvinskog protiv Pomponazzia. Najvažnija ličnost među aleksandrovcima je Pietro Pomponazzi (1462-1525). Rođen je u Mantovi, a poučavao je u Padovi, Ferrari i Bologni.

Pomponazzi je želio Aristotela očistiti od svih nearistotelovskih dodataka. Zato je i napadao averoizam jer ga je smatrao izobličenjem aristotelizma. U djelu *De immortalitate animae* zauzima stajalište da je duša forma ili enteleheja ljudskog tijela te se time služi ne samo protiv averoista, nego i protiv onih (tomisti) koji su naučavali da se ljudska duša može odijeliti od tijela i da je besmrtna. Glavna mu je misao, da ljudska duša u svom intelektivnom i senzitivnom djelovanju ovisi od tijela. Tu se poziva na opažajne činjenice. Prema njemu, empirička je činjenica da sva spoznaja dolazi od osjetnih opažaja i da je ljudskom spoznavanju uvijek potrebna osjetna slika ili fantazma. Pa i one intelektualne radnje koje nadilaze moć životinja ipak ovisi o tijelu. Ne može se dokazati da bi ljudska duša samo na izvanjski način ovisila o tijelu. Više funkcije ljudske duše ne mogu se izvršavati izvan tijela. Čovjek doduše posjeduje samosvijest, ali ne tako kao da bi je posjedovala neka razumna supstancija pomoću izravne i neposredne intuicije same sebe. Ljudski um spoznaje samog sebe samo tako da spoznaje nešto i u tome i sebe. Ljudska samosvijest, dakako, nadilazi rudimentarnu samosvijest životinja (koje je također posjeduju), ali je ipak ovisna od jedinstva s tijelom. Istina, ljudska duša participira na nematerijalnosti, ali to ne uključuje i mogućnost rastavljanja od tijela. Tomistima prigovara da oni tvrde kako ljudska duša jest i nije forma tijela pa stoga ne uzimaju ozbiljno Aristotelove nauke.

Premda Pomponazzi odbacuje materijalistički pogled na razumsku dušu, on ipak ne dopušta da se od nematerijalnosti duše argumentira na njezinu odjeljivost od tijela, pa je tako donekle nedosljedan. Teško je također vidjeti što valja shvaćati pod izrazom participacije na nematerijalnosti i «immaterialis secundum quid». Svakako, on smatra da duša nikako ne može biti neovisna od tijela. Ako bi ona posjedovala prirodnu besmrtnost, onda bi njezin odnos prema tijelu trebalo protumačiti na platonovski način, a za to nema nikakve empiričke evidencije. Na prigovor da njegova nauka razara moral poričući sankcije u vječnom životu, on odgovara da je krepost sama po sebi takva da je valja pretpostaviti svim ostalim stvarima i ona je sama sebi nagradom. Ako netko radije izabere zlo i grijeh nego krepost, taj samo pokazuje da nije pravilno shvatio pravu narav kreposti i mane.

Što se tiče čovjekove svrhe Pomponazzi naglašava da je ta svrha moralna i da ne može biti u teoretskoj komtemplaciji koja je dana samo nekolicini ljudi. Moralno savršenstvo je zajednička svrha ljudske vrste. Ta moralna svrha može se postići i u smrtnom životu. Na argument o prirodnoj težnji za besmrtnošću koja ne može biti iznevjerena Pomponazzi odgovara da ta težnja ni u čemu ne nadilazi životinjski instinkt da izbjegava smrt. U djelu *De naturalium effectuum admirandorum causis sive de incantationibus* Pomponazzi želi dati prirodno tumačenje čudesa. Mnogo govori o zvjezdanim utjecajima. Prihvata također cikličku teoriju povijesti i povijesnih institucija, koju primjenjuje i na kršćanstvo. Ipak, on se smatrao pravim kršćaninom. Filozofija, na primjer, pokazuje da nemamo evidencije za besmrtnost ljudske duše, ali iz objave znamo da je ljudska duša besmrtna. Teoriju o duši koju je zastupao Pomponazzi kritizirali su ostali aristotelovci, osobito Agostino Nifo (1473-1538).

Najznačajniji aristoteličar bio je Giacomo Zabarella (1533-1589). U Padovi je poučavao logiku prirodnu filozofiju. Poznat je njegov komentar Aristotelova djela *Druga analitika*. Nastojao je dalje razvijati Aristotelove misli. Želio je metodu potpuno osloboditi od metafizike. Za njega je znanstvena teorija dobro uređeni sklop sudova. Tumačeći pojam *ordo* razlikuje između *ordo compositivus* (syntheticus) i *ordo resolutivus* (analyticus). Analitički red opisuje strategiju koju treba primijeniti kod istraživanja, dok je sintetički red sustavni prikaz dobivenih rezultata istraživanja. Istraživanje ne smije polaziti od principa, nego od poznatih pojedinačnih činjenica od kojih se onda može općenitijih principa.

Renesansni aristotelovci nisu, kao što smo mogli vidjeti, dali filozofiji mnogo vrijednih djela. Pomponazzi i njemu srodni duhovi zastupali su neki naturalistički nazor na svijet, no razvoj nove fizike ne može se pripisati aristotelovskom utjecaju. U sjevernoj je Europi humanistom bio smatran Filip Melanchton (1497-1560). Bio je odgojen u duhu humanističkog pokreta, ali je pao pod Lutherov utjecaj i počeo odbacivati humanizam premda je u srcu ostao humanist, čak vodeći humanist u protestanskom ranom pokretu. Postao je poznat kao «praeceptor Germaniae» zbog svog odgojnog djela. Divio se Aristotelovoj filozofiji, ali je kao mislilac bio eklektik. Ideal mu je bio moralni napredak pomoću studija klasičnih pisaca i Evandjelja. Malo se zanimao za metafiziku, a Aristotela je tumačio na nominalistički način i nastojao ga je dovesti u sklad s objavom i njime nadopuniti kršćansko učenje. Karakterističan vidik Melanchthonova učenja bila je nauka o urođenim principima, osobito moralnim, i o urođenom karakteru ideje o Bogu; oboje je usađeno u nas pomoću lumen naturale. Njegova je nauka imala utjecaja na luterovska sveučilišta. Tako je došlo do rasprave između njega i Vlačića Ilirika o slobodi volje. Melanchthon je zastupao nauku o slobodi, a Vlačić je držao da se ta nauka ne slaže s naukom o istočnom grijehu.

7. STOICIZAM I SKEPTICIZAM

Među onima koji su oživjeli antičku filozofsku tradiciju spomenimo još ime Justus Lipsius

(1547-1606). On je u svojim djelima «*Manuductio ad stoicam philosophiam*» i «*Physiologia Stoicorum*» oživljavao stoicizam, te francuskog humanista Michela de Montaignea (1533-1592), koji oživljava pironski skepticizam. U «*Esejima*» je obnovio antičke argumente za skepticizam: relativnost osjetnog iskustva, nemogućnost intelekta da se digne nad tu relativnost do sigurne spoznaje apsolutne istine, trajnu promjenu i objekta i subjekta, relativnost sudova vrijednosti, itd. Montaigne je u isto vrijeme pridavao važnost ideji «naravi». Narav daje svakom čovjeku dominantni tip karaktera koji je u temelju nepromjenljiv. Zadaća je odgoja da se probudi i očuva ta spontanost i originalnost tog prirodnog dara. Srce religije tvore moralna svijest i poslušnost naravi.

Među Montaigneovim prijateljima nalazio se Pierre Charon (1541-1603), koji je najprije postao pravnik, a zatim svećenik. U djelu «*Tri istine protiv svih ateista, idolatra, Židova, muslimana, heretika i shizmatika*» držao je da su Božja opstojnost, istina kršćanske religije i istina katolicizma posebice tri dokazane istine. No zato je u glavnom djelu «*De la Sagesse*» prihvatio je Montaigneove skeptičke ideje. Čovjek je nesposoban dohvatiti sigurnost metafizičkih i teoloških istina, ali ljudska samosvijest, koja nam otkriva naše neznanje, otkriva također da posjedujemo slobodnu volju kojom možemo postići neovisnost i gospodstvo nad strastima. Priznavanje i ostvarenje moralnog ideala prava je mudrost, a ta prava mudrost neovisna je od dogmatske religije. «Želim da čovjek bude dobar bez raja i pakla; slijedeće su riječi po mojem mišljenju, strašne i neprihvatljive: 'kad ne bih bio kršćanin, kad se ne bih bojao Boga i kazne, činio bih to i to'».

Drugi pironist bio je Franjo Sanchez (1552-1632), Portugalac koji je od mladosti živio u Francuskoj. Studirao je u Bordeauxu, a postao je profesorom medicine u Montpellieru, a onda u Toulouseu. Svoje je filozofske nazore izložio u knjizi «*Quod nihil scitur*». Njegov se skepticizam usmjeruje protiv školske mudrosti. Znanost koja se uči u školama polazi od definicija preko demonstracija, ali to nije prava znanost jer su definicije samo objašnjenja riječi, a silogističko zaključivanje pretpostavlja prve stavove. Prava znanost je «savršena spoznaja stvari» (*scientia est rei perfecta cognitio*), koju ne možemo dostići. Ljudska je spoznaja ili osjetna ili samospoznaja. Prva je varljiva i daje nam samo slike, a druga nam doduše osigurava spoznaju nas samih, ali je vrlo neodređena jer ne posjeduje zornih slika koje su za svaku spoznaju nužne. Konačno, naša spoznaja nije savršena jer je za to potreban savršen subjekt, što mi nismo. Savršena je naime spoznaja moguća samo kod onog bića koje sve proizvodi bez ikakvog posredništva i u sebi nosi istinu cijelog bitka. Zato samo Bog, koji je sve stvorio, može savršeno spoznavati. Mjerimo li sve prema savršenom idealu znanja, moramo zaključiti: *quod nihil scitur*. Ipak, naš duh je u stanju dostići neko skromno znanje, a put do toga je promatranje i suđenje umom koji mora brižno paziti na sve prepreke i ograničenja svojstvena našoj spoznaji. Skepticizam ovih renesansnih filozofa bio je očit znak prelaznog perioda od srednjovjekovne misli na konstruktivne sustave «nove ere».

8. FILOZOFIJA PRIRODE

Već se kod Nikole Kuzanskog, a onda pogotovo kod ostalih renesansnih mislilaca, javila ideja o prirodi kao sebi dostatnom jedinstvu, jedinstvenom sustavu koji je prožet silama simpatije i privlačnosti i produhovljenom svjetskom dušom. Priroda je kod tih filozofa praktički smatrana organizmom u kojem ne postoje oštre granice između živog i neživog, između duha i materije. Ti filozofi naginju više nekom panteističkom karakteru. Ne može se reći da su svi ti filozofi prirode odbacivali poglede kršćanske teologije ili sebe smatrali revolucionarima, ali je tendencija njihove filozofije bila da se izgubi povezanost između prirodnog i nad-prirodnog. Tu dolazi do stapanja prirodnoznastvenih i mistično-religioznih elemenata. Oni su naginjali «naturalizmu».

Nije uvijek lako odlučiti hoćemo li renesansne mislioce smatrati filozofima ili znanstvenicima. Mnogi su se od tih filozofa bavili i znanošću, a znanstvenici i učenjaci, s druge strane, nisu bili neskloni filozofskoj spekulaciji. Jedinstvo filozofske spekulacije sa zanimanjem za naučne predmete, katkad kombinirano sa zanimanjem za alkemiju pa čak i magiju, bila je karakteristična crta renesansnih mislilaca. Oni su bili duboko uvjereni u slobodan razvitak čovjeka i njegove kreativne moći i nastojali su pospješivati taj razvitak i moć različitim sredstvima. Njihovi su se duhovi oduševljavali za slobodnu intelektualnu spekulaciju, za razvijanje svježih hipoteza i utvrđivanje novih činjenica o svijetu. Možemo reći da renesansni duh izražava promjenu od nadsvjetskog do tussvjetskog, od transcendencije na imanenciju, od čovjekove ovisnosti na njegovu kreativnu snagu. Renesansa je bila prijelaz od perioda u kojem je teološka znanost oblikovala duhovnu pozadinu i stimulirala ljudski duh, na period u kojem se razvijaju i rastu pojedinačne znanosti i koje sve više utječu na ljudski duh i njegovu civilizaciju.

8.1 Girolamo Cardano (1501-1571)

Bio je poznat matematičar i slavan fizičar, a postao je profesor medicine u Paviji. Kombinirao je svoje matematičke studije s medicinskom praksom i sa zanimanjem za astrologiju kao i veliko nagnuće za filozofsku spekulaciju. Njegova je filozofija bila nauk o hiloizizmu. Trajno nastajanje i nestajanje stvari, a to je u stvari samo preoblikovanje istoga, dokazuje da postoji neka pramaterija. No svijet se ne može protumačiti samo iz te pramaterije, nego mora postojati duša kao počelo kretanja i proizvođenja i koja se nalazi u tijelima. Zato je sve oživljeno i produhovljeno, ispunjeno simpatijom i antipatijom, ljubavlju i mržnjom. Oblik te duše je toplina koja se često identificira sa svjetlom. Iz spoja tog aktivnog i nebeskog počela i pramaterije nastaju sve stvari. Najprije se od neba odjeljuje sublunarni svijet. Nebo je toplina, a sublunarni je svijet hladnoća i vlažnost. Tu razlikujemo tri elementa: zemlju, vodu i zrak. Vatra nije element i njemu je potrebna hrana, on je samo akcident. Međusobnim prožimanjem tih elemenata nastaju u zemlji metali, a to što oni rastu pokazuje da su živi. Prirodna toplina oblikuje najprije crve, a iz crva su nastale sve ostale životinje. Čovjek se od životinja razlikuje po svojoj vrsti, jer on posjeduje svrhe koje su vlastite samo njemu. On je stvoren da spozna

božansko i da poveže božansko sa smrtnim. U čovjeku postoji još čista besmrtna razumska duša (mens). Ona je uvijek bila, ne stari i samo se usavršuje.

U političkom dijelu naglašava da je čovjek zbog svoje bespomoćnosti i ugroženosti određen da živi u zajednici. No bez zakona čovjek može živjeti samo u malim zajednicama zbog svojih nagona sličnim životinjskima. Zakoni dobivaju obvezatnu snagu samo po religiji koja je glavna potpora države. Zato se ne smiju dijeliti duhovna i svjetovna moć. Bio je pristaša rimokatolicizma, ali je Crkvu smatrao samo praktičnom ustanovom. Znanost mora biti bezuvjetno slobodna i ona je pridržana samo nekolicini. Istina je iznad svega: Veritas omnibus anteponeunda neque impium duxerim propter illam adversari legibus.

8.2 Bernardino Telesio (1509-1588)

Osnovao je u Napulju školu Academia Telesiana. Postao je glavni predstavnik prirodnoznanstvenog empirizma u renesansi. U glavnom djelu *De natura rerum iuxta propria principia* nastoji protumačiti prirodu jedino osjetilima, a ne razumom, i u tome se protivi Aristotelu. Razumno zaključivanje smatra nesavršenijim od osjetilnog (intellectio longe est sensu imperfectior). Od osjetila najviše ističe opip. Čitav sustav svijeta tumači upravo svojstvima dodira, toplinom i hladnoćom. Toplina proizvodi sve živo i svako kretanje, a hladnoća ukrućenje i nepokretnost. Ta dva počela trajno su u borbi jedan protiv drugog. Tako su nastali najprije nebo i zemlja, a onda ostale stvari. Duh (spiritus), koji se nalazi u životinjskom i ljudskom tijelu i proizvodi kretanje, fina je tvar od topline koja se živcima širi po čitavom tijelu, a svoje sjedište ima u mozgu. Prednost duha je u tome što on može u pamćenju sačuvati osjete i kasnije ih se opet sjećati. Spoznaja se može temeljiti samo na osjetilima, jer čisti razum do nje ne može doći. Spoznaja pomoću zaključivanja je zapravo sjećanje (commemorari) na temelju zaključka iz analogije. Uz duh, u čovjeku se još nalazi kao «forma superaddita» besmrtna i od Boga neposredno dana duša koja je ujedno forma tijela i duha. Čitavo prirodno ljudsko nastojanje ide za *samoodržanjem*, na temelju čega čovjek teži za svima ostalim. Radost je osjećaj samoodržanja; ljubav nastaje prema onome što promiče samoodržanje, a mržnja prema onom što ga priječi. Stožerne kreposti: sapientia, sollertia, fortitudo, benignitas (mudrost, umješnost, hrabrost, dobroćudnost) pokazuju se u tome da čovjek na raznim stranama svog bića ispunjava nagon za samoodržanjem.

Telesio je osobito zastupao empiričku metodu i davao prednost osjetnoj spoznaji svijeta, a zaključivanje je samo anticipacija buduće osjetne spoznaje. Ipak ne poriče ni Boga ni besmrtnosti duše. Za njega se Bog nalazi iznad fizičkoga svijeta, on nadilazi svijet. U čovjeku postoji besmrtna duša koju je stvorio i udahnuo Bog. Snagom te besmrtno duše čovjek može misliti i htjeti ono što je vječno i nadsjetilno, a sa svojom slobodnom voljom može gospodariti težnjama i strastima. Polazište spoznaje prirode jedino je osjetilno zamjećivanje bez oslanjanja na metafiziku. Otklanja Aristotelovu teleologiju, tj. traže se samo djelatni, a ne svršni uzroci. Definiciju prostora i vremena oslobađa Aristotelova vezivanja za tijela i

gibanje, tako da se prostor i vrijeme sve više usmjeruje prema onome što je kasnije Newton smatrao kao «apsolutni prostor» i apsolutno vrijeme». Zato je htio eksperimentalno proizvesti vakuum. I antropologiju gradi čisto prema empiričkim principima. Otklanja misao duše kao forme tijela, te je smatra materijalnom, koja se sastoji barem iz vrlo fine materije. Izlaženje cijeloga njegovoga djela (on je izdao samo dvije knjige) izazvalo je široku raspravu pa i osudu od Katoličke crkve g. 1596. Utjecaj Telesijeva djela ipak se nije zaustavio. Studirao ga je Giordano Bruno i kasnije F. Bacon koji ga je nazvao prvakom moderne. Njegovo su djelo poznavali i cijenili također Descartes, Gassendi, Hobbes i Leibniz.

Telesio je djelovao na Tomasa Campanellu. Njegovo djelo *Philosophia sensibus demonstrata* kritika je aristotelovske etike i politike. Premda se nije slagao s Galilejevim nazorima (nije prihvaćao kretanje zemlje), nastupio je za njega g. 1616. kad je trebalo braniti slobodu znanosti, premda je onda i on sam bio u zatvoru. (Prema Schuppu)

8.3 Tommaso Campanella (1568-1639)

Bio je strogi crkveno usmjereni dominikanac i sanjao je o nekoj katoličkoj univerzalnoj monarhiji, ali je i on bio sumnjičen i progonjen. Oko 30 godina proveo je u zatvoru, najprije u Španjolskoj, a zatim u zatvorima rimske inkvizicije. Campanella prihvaća dvostruku Božju objavu: u Bibliji i u prirodi. Svijet je, po njemu, druga knjiga u kojoj je vječni Um pisao vlastite misli; ljudske knjige su samo mrtve kopije života, pune zabluda i varki. Polemizirao je protiv studija prirode na temelju Aristotelovih spisa te tražio da sami istražujemo prirodu. Iz odnosa prema ondašnjoj znanosti, s jedne strane, te Crkve i njezina nauka s druge strane, za Campanellu proizlaze teškoće koje su razarale i njegovu unutrašnju cjelinu.

U metafizici nastupa protiv skeptičkih teza kako ne možemo ništa sigurno spoznati. Već ta sama teza govori protiv toga. Postoje nepobitna načela koja isključuju svaku sumnju. Egzistencija onog koji sumnja (tu se Campanella poziva na Augustina) ne može se nijekati. A s time je povezana i sigurnost u naše znanje i htijenje. Samospoznaja čini polaznu točku za istraživanje i drugih stvarnosti. Posljednja stvarnost, apsolutni temelj svega, od kojeg su proizišli i ja i svijet, jest Bog. Njegovo opstojanje izlazi od naše ideje ili predodžbe o Bogu koju nismo sami sebi mogli dati, nego smo je upravo od Boga dobili. Postoji i neposredno dohvaćanje božanskog (*tactus intrinsecus*) i to je, prema Campanelli, prava, živa i najdragocjenija spoznaja, koja je ujedno i Božja ljubav. Sva su bića ispunjena dušom, nema ništa bez osjećaja. I prostor ima dušu jer bježi od praznine i teži za puninom. Biljke su žalosne kad venu, a osjećaju radost nakon osvježavajuće kiše. Sva se slobodna kretanja vode simpatijom antipatijom. *Mundus est Dei viva statua*. Glavna svojstva (*primalitates*) neizmjernog bića jesu moć, mudrost i ljubav.

U mladenačkom djelu *Civitas solis (Grad sunca)* Campanella predlaže utopiju savršene države koja bi bila odsjev božanstva. Na jednom otoku gdje se u središtu nalazi hram, a druge

se građevine šire oko njega u koncentričnim krugovima, odvija se život naroda. U središtu je vladar kojemu su podložna tri primaliteta: moć, mudrost i ljubav. Oni vode društvo koje je uređeno socijalistički i utemeljeno na radu. Vlast ima jedan knez - filozof, a on ima tri službenika: za rat, za znanost i za sve što se tiče proizvodnje i prehrane. U državi vlada potpun komunizam. Ne postoje vlastiti stanovi, nikakvi posebni ručkovi, nikakve vlastite žene ni vlastita djeca. Campanella je tražio podlaganje države Crkvi, progon krivovjernih.

8.4 Giordano Bruno (1548-1600)

Rođen je u Noli kod Napulja. Rano prima humanističku naobrazbu. S 15 godina stupa u dominikanski samostan u Napulju gdje mijenja svoje krsno ime Filip u redovničko Giordano. Tu je stekao dobro poznavanje starih filozofa ali i skolastika, posebno sv. Tome. No uskoro se u njemu pojaviše sumnje protiv života i nauka Crkve. Kad se nalazio u rimskom samostanu della Minerva, njegov ga je provincijal optužio zbog hereze u 130 članaka. Na to je Giordano odložio redovničko odijelo i udaljio se iz Rima (1576). Sad je započeo nemiran lutalački život koji će trajati 15 godina. Putovao je po Europi. Došao je i u Ženevu, ali mu ni reformatorska zajednica nije odgovarala. Iz Ženeve je morao bježati te ide u Toulouse, a onda u Pariz gdje postaje profesorom. Odlazi u Englesku i tamo ostaje dvije godine kao predavač, osobito u Oxfordu. To je bilo najsretnije i najplodnije vrijeme njegova života. Tu je nastala i većina njegovih djela. Vrativši se u Pariz, napadao je peripatetičku prirodnu nauku. Zato je morao napustiti Pariz i otišao u protestantsku Njemačku.

Privukla ga je ponuda venecijanskog plemića Moceniga da dođe u Veneciju. Valjda se u toj republici osjećao sigurnim, ali se prevario. Mocenigo ga je prijavio i on je 23. svibnja 1592. bio od inkvizicije uhapšen. Najviše su mu prigovarali zbog nauka o neizmjernosti svemira i mnoštvu svjetova. I on se pozivao na, doduše, osuđenu ali toleriranu nauku o dvije istine. Pod pritiskom je opozvao svoje znanstvene teorije koje nisu bile katoličke te zamolio da mu se poštedi život i da bude primljen u Crkvu. Ipak su akte poslali u Rim koji je tražio da im bude predan, što se i dogodilo 1593. U Rimu je podnio još sedmogodišnje tamnovanju u inkvizicijskom zatvoru. Htjeli su ga potpuno uvjeriti u neodrživost njegova nauka, ali on konačno nije ništa htio povući. Kad ga nisu mogli slomiti u njegovu uvjerenju, bio je osuđen na lomaču s uobičajenom formulom da će biti predan svjetskoj vlasti s molbom da se s njime postupa nježno i bez prolijevanja krvi. Bruno je odgovorio: »S većim strahom vi donosite osudu nego što je ja primam«. Bio je 17. veljače 1600. spaljen na Campofiore, njegov pepeo bačen u vjetar. Kasnije su mu u Napulju postavili spomenik.

Glavna djela: *De umbris idearum* (1582); *La cena de le ceneri* (1584) - u obliku dijaloga; *De l'infinito, universo e mondi* (1584), *Spaccio della bestia trionfante* (1584) - mitološki opis čovjekova prelaza od životinjskog stanja prema kućnim i civilnim vrlinama; *Cabala del cavallo pegaseo con l'aggiunta dell'asino cillenico* (1585) - satiričko opisivanje kršćanske religije i prakse koja je dobra za «magarce»; *Degli eroici furori* (1585) - platonska etika

intelektualne ljubavi. Uz to je pisao i latinske poeme. Brunovi spisi pokazuju da je on bio mislilac i pjesnik. Upotrebljava jezik koji oblikuje maštovitim slikama i analogijama svake vrste. U najranijem sustavnom djelu *De umbris idearum* (1582) naučava kako sve potječe od nadsupstancijalnog božanskog jedinstva. Budući da je priroda sazdana prema idejama koje su u božanskom duhu, ona u sebi nosi tragove božanskoga, a čovjek koji je spoznaje, zbog svoje ograničenosti, posjeduje u svojim predodžbama i pojmovima samo sjene ideja. Te ideje nisu ni supstancije ni akcidenti, nego samo njihove predodžbe. Jedinstvo prirode sastoji se u tome što se sve stvari u njoj točno slažu i sve predstavljaju stupnjeviti poredak, napredovanje od tame prema svjetlosti. Taj se razvoj ističe u prijelazu nižega u više i sastoji se u sličnosti jednoga s drugim. Tako se i ljudska spoznaja kreće od nižega prema višemu i biva sve savršenija, od osjetnog do intelektualnog.

Glavno njegovo metafizičko djelo je *Della causa, principio ed uno* (1584) sastavljeno kao dijalozi. U prvom dijalogu on daje prvi prikaz kopernikanske astronomije. Filozofsko istraživanje počinje tek u drugom dijalogu u kojem razvija nauku o *svjetskoj duši*. Sam Bog je nepoznatljiv jer je neizmjeran i previše udaljen od svojih djela. Njegovom spoznajom bavi se moral i teologija. Filozofija priznaje da spoznaja Božje supstancije nadilazi njezinu moć.

Kad govori o počelima i uzrocima, onda se tu može govoriti samo o prirodi. Počelo (principium) je ono što bitno i iznutra pridonosi nastajanju neke stvari, a uzrok je ono što izvana pridonosi nastanku neke stvari, bilo kao djelatni bilo kao svršni uzrok. Takav je uzrok svjetska duša svojom glavnom i najvišom moći - općim umom. Taj um ispunja svemir i daje prirodi smjernice kako da proizvede svoje vrste. Kao djelatni uzrok ona je različita od svojih učinaka. Ali ona je ujedno i svršni uzrok jer je njezin cilj savršenstvo svemira. Taj cilj toliko raduje opći um da se on nikad ne zamori u proizvođenju novih vrsta formi u materiji, pa je zato opći um uzrok svih stvari u prirodi. Zato su svi dijelovi svijeta produhovljeni. Sva je materija u stanovitom stupnju ispunjena duhom i dušom i zato je svjetska duša konstituirajući formalni princip svemira i moć koja sve sređuje. Po sebi je vječna i nepromjenljiva, nazočna je u svakom dijelu, ne protežno nego duhovno. Treći dijalog govori o pojmu *materije*. Materija od koje i u kojoj priroda izvršava svoju djelatnost nema nikakve forme. Zato se ni ne može spoznati osjetilima nego samo razumom i to kao vječno ista i nepromjenljiva i time temelj svim stvarima. Za filozofiju ona je mogućnost i supstrat. U apsolutnom su mogućnost i stvarnost jedno, kod prirodnih stvari je to drukčije, jer nijedna stvar nije sve što može biti. Zato kod njih nije mogućnost ujedno i stvarnost. I čovjek je uvijek ograničen samo na jednu stvarnost. Svaka mogućnost i stvarnost, koje su u apsolutnom sjedinjene i jedno, u stvarima prirode one su razdijeljene i umnožene. Zato je svemir samo sjena prastvarnosti i pramogućnosti. Upravo zato što stvari nisu ono što bi mogle biti, postoje smrt i zlo. U stvari oni nisu ni mogućnost ni stvarnost nego pomanjkanje. Apsolutnu mogućnost možemo shvatiti samo putem negacije. Četvrti dijalog nastavlja razmatranje o materiji. Ako materiju promatramo kao supstrat, onda ona mora biti jedinstven princip subzistencije i ona posjeduje svojstva i tjelesnog i inteligibilnog. Zato materija nije samo čista mogućnost bez moći i energije. Ona već u sebi nosi protežnost, sadrži u sebi sve forme i zato je moramo zvati

božanskom, pramajkom, roditeljicom prirodnih stvari. Materija ne teži za formama jer vrelo svih formi ne može za njima težiti. Peti dijalog najprije sažima rezultat. Svemir je jedan, neograničen i nepokretan. Ne pokreće se prostorno jer izvan njega nema ničega; ne može biti proizveden jer ne postoji drugi bitak i jer sam ima sav bitak; ne propada jer ne postoji ništa u što bi se mogao preobratiti; ne može se ni povećavati ni smanjivati jer je beskrajan; nije materija jer nema oblika niti se može oblikovati; nije ni forma jer ne daje formu ničemu drugom; najveći je i univerzalan. Nema u njemu ni mnoštva ni promjene, mnoge su i prolazne samo stvari u njemu; sve što daje razliku i broj samo je akcidentalno, čisti oblik, čista složenost.

Tako je bit svemira jedinstvena u neizmjernosti i u svakoj pojedinoj stvari, ali ne u svakoj na isti način, a pojedine stvari nisu ništa drugo do pojave jedne te iste supstancije. Mnoštvo čine samo pojave i samo površina stvari, a ne bit. Najviše biće je u nerazvijenom stanju jedno, neizmjerljivo, beskonačno, obuhvaća sav bitak; a u razvijenom stanju može se dohvatiti osjetilima u tjelesima i u odijeljenosti mogućnosti i stvarnosti. Stvari nisu posebne supstancije, nego supstancija u posebnom. Za znanost o prirodi iz toga rezultiraju slijedeći vidici:

1. Ista je skala po kojoj priroda silazi proizvođači stvari i po kojoj um uzlazi spoznavajući ih.
2. Kod tog uzlaska najbolje pristaje aritmetička analogija koja nas kroz mnoštvo vodi do promatranja nedjeljivog principa.
3. Sama supstancija nema ni broja ni mjere.
4. U Jednome protivnosti padaju zajedno u jedno (Cusanus).

Umjetnost je dohvatiti minima i maxima u onome što se jedno drugome protivi i naći točku sjedinjenja. U djelu *De l'infinito, universo e mondi* Bruno razvija nauku o *neizmjernosti svjetova*, a u djelu *De triplici minimo* govori o minimumu koji nalazimo u matematici, fizici i metafizici. Minimum u najširem metafizičkom smislu je supstancija koja leži u osnovu svih stvari. Ona je potpuno jednostavna i jedna i zato ujedno najmanja i najveća, nepromjenljiva i u sebi uvijek ista i vječna; svrha i uzrok svega, najjača od svega. Taj metafizički minimum pokazuje se u matematskom svijetu kao prostorni minimum, a u fizičkom kao atom. Osjetilni fenomeni mogu se protumačiti samo silaskom do atoma. Izvor svih zabluda je držati da je kontinuum djeljiv u beskraj. U stvarnosti mora postojati nešto prvo i nepromjenljivo kao mjera i element svega. Budući da u dijeljenju uvijek možemo stati, onda je pojam minimuma relativan. U astronomiji to mogu biti nebeska tijela. No ono stvarno u prirodi je apsolutni minimum koji se više ne može dijeliti. Prostorni minimum je okrugao (krug ili kugla). Od njih su složene sve ostale stvari.

8.5 Pierre Gassendi (1592-1655)

Studirao je filozofiju, a zatim teologiju, postao svećenik, onda je već s 16 godina dobio

katedru retorike, a zatim i teologije u Aixu gdje je predavao više manje tradicionalni aristotelizam. Zatim je dugo vremena živio kao kanonik u Dijonu i posvetio se prirodnim znanostima i astronomiji. God. 1645. bio je pozvan kao profesor matematike na Collège Royal u Parizu. Počeo je oštrim napadima na peripatetičku filozofiju. Tu je borbu iznio u djelu *Exercitationes paradoxicae adversus Aristoteleos* (1624). Djelo je trebalo imati sedam knjiga, ali su izašle samo dvije zbog jake reakcije čitalačke publike. Zatim je predočio u djelu *Syntagma philosophiae Epicuri* Epikurovu nauku u obliku preglednog sustava.

Svoj je sustav Gassendi (francuski Bacon) raščlanio u tri dijela: *logika, fizika i etika*. U *logici*, koja uključuje i teoriju spoznaje, očituje se njegov eklekticizam. I on, uz mnoge druge filozofe svoga vremena, ističe osjetilno vrelo svake naše spoznaje: *nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*. I s tog empirističkog stajališta on je kritizirao Descartesa. No on ipak, kao matematičar, prihvaća evidenciju deduktivnog razuma. Na polju *fizike* njegova je nauka kombinacija različitih elemenata. S jedne je strane oživljavao epikurejski atomizam. Atomi, koji posjeduju oblik i težinu, kreću se u praznom prostoru. Ti atomi dolaze od materijalnog počela, supstrata svakog nastajanja, koje on, kao i Aristotel, opisuje kao «prva materija». Tako je dao mehanicistički prikaz o prirodi. S druge strane, čovjek posjeduje razumnu i besmrtnu dušu, a njezinu opstojnost on nalazi u činjenici samosvijesti kao i čovjekove sposobnosti da oblikuje opće pojmove i dohvaćanja duhovnih predmeta i moralnih vrijednosti. Nadalje, sustav, sklad i ljepota prirode daje dokaz za Božju opstojnost, koji je netjelesan, neizmjeran i savršen. Čovjek, kao duhovan i materijalan i koji može spoznavati i materijalno i duhovno, jest mikrokozam. Konačno, *etička* svrha čovjeka je sreća, koju treba shvaćati kao odsutnost boli u tijelu i kao mir u duši. No ta svrha se ne može potpuno postići u ovom životu, nego tek u životu poslije smrti.

Gassendijeva filozofija se može promatrati kao prilagodba epikureizma sa zahtjevima kršćanstva. Njegova je filozofija ipak dosta utjecala na 17. st. ali je bila previše nesustavna, neoriginalna, a da bi taj utjecaj ostao trajan.

8.6 Jakob Böhme (1575-1624)

Rođen je u Altseidenbergu kod Görlitza u Šleziji kao seljački sin, kasnije je postao postolar i stekao prilično bogatstvo, ali je taj posao napustio i dao se na pravljenje vunениh rukavica. God. 1600. doživljava neko mistično rasvjetljenje u kojem je gledao kako sve stvari proizlaze iz Boga. O tome je napisao djelo *Die Morgenröte im Aufgang*, koje su kasnije jednostavno nazvali *Aurora*. Ono mu je kod protestantskih crkvenih službenika pribavilo dosta teškoća jer je bio osumnjičen da je heretik. I Böhme je nastojao otkriti tajne svijeta, a da bi to doznao pošao je putem nekog rasvjetljenja i neposrednog Božjeg nadahnuća, putem vizionarne teozofije, koja ovdje postaje pansofijom.

Kad je jednom radio u svojoj radionici, pala je na posudu s kojom je radio zraka sunca u tom

je traku najedanput vidio unutrašnjost stvari. Taj «unutrašnji utisnuti temelj» nastojao je opisati u knjizi *De signatura rerum*. Iza izvanjskih znakova nastoji otkriti tajnoviti smisao, pa tako njegova filozofija postaje simbolizmom. Taj unutrašnji smisao kod njega je «najunutrašnji temelj i središte» bitka uopće. Za njega je Bog u prirodi, a ne u nebu ili nad nebom kao što je sunce nad zemljom. A u prirodi se sve slijeva u jednu cjelinu, jer «gdje se rastavljaju četiri elementa, tamo ostaje njihov korijen, a to je sveti element, a u njemu stoji Kristovo tijelo i raj» i taj je element «blag tihi užitak». A taj je užitak sam Otac. Čovjek može u samom sebi doživjeti osnovno jedinstvo Boga i svijeta. Tako je i tu čovjek makrokozam-mikrokozam-motiv; čovjek je čitav svijet. Kako spojiti dobro i zlo u Bogu? Dobro i zlo uvjetuju se međusobno kao dva pola; uopće sve u svijetu mora imati svoju protivnost da bi uopće bilo. Zato moramo u samom temelju bitka pretpostaviti neko dvojstvo, dvije «kvalitete», dvije «moći». Te kvalitete on identificira s dobrim i zlom. «U svim se stvorenima nalazi jedna dobra i jedna zla volja i izvor, u ljudima, životinjama, pticama, ribama, crvima i u svemu drugom što postoji, u zlatu, srebru, cinku, bakru, željezu, čeliku, drvetu, lišću i travi, u zemlji, kamenju, u vodi i u svemu što se može istraživati. Ništa ne postoji u prirodi što u nutrini nije dobro i zlo, sve stoji i živi u tim dvama nagonima».

Bliže tumačenje za sve to Böhme nije znao dati. On se više bavio praktičnim životom nego teoretskim razmišljanjem. Kod njega se već može naslutiti temeljni problem njemačkog idealizma u identificiranju identičnog i neidentičnog. Tako on želi temelje bitka premjestiti još dalje u neki «Ungrund» koji se više ne može misliti intelektualnim kategorijama ontologije biti, nego se mora razumijevati kao mjesto slobode. Taj «Ungrund» zapravo znači voluntarističku metafiziku koja u sebi uključuje tamni princip. Tako je i sam Bog stavljen pred izbor između dobra i zla, jer je on slobodan život. On je zapravo tragičan Bog koji može umrijeti na križu i onda tako to zlo otkupiti. Taj «Ungrund» je život, dinamika, sloboda i stvarateljstvo.

9. POLITIČKA FILOZOFIJA

U 15. i 16. st. počeli su se u Europi javljati politički apsolutizmi: u Engleskoj apsolutizam dinastije Tudor koji počinje s kraljem Henrikom VII. (1485-1509); u Španjolskoj ženidbom Ferdinanda i Isabele ujedinjuju se kraljevstva Aragonije i Kastilije te počinje španjolski apsolutizam s vrhuncem za kraljevanja Karla V. (1516-1556); u Francuskoj se nakon stogodišnjeg rata ustalila apsolutna monarhija koja je trajala sve do Revolucije. Javljanje apsolutizma povezano je s propadanjem feudalnog društva kao i početak perioda prijelaza od srednjovjekovnih na «moderne» zamišljaje države i suverenosti.

Učvršćivanje centralističke vlasti i jačanje kraljevskog apsolutizma ne mora ipak nužno značiti i prihvaćanje apsolutizma u političkim teorijama. One su bile više izražaj potrebe jedinstva u promjenljivim ekonomskim i povijesnim prilikama. Jačanje kraljevskog apsolutizma bilo je ujedno i simptom i poticaj jačanja nacionalne svijesti. Javljanje

nacionalnih država probudilo je refleksije o naravi i osnovu političkog društva. Javlja se pojam ugovora koji će imati veliku ulogu u kasnijim političkim teorijama.

Pojava apsolutizma vodila je i do refleksije o naravnom pravu i naravnom zakonu. Tu se, kod protestanata i katolika, uglavnom nastavlja srednjovjekovna misao o nepromjenljivosti naravnog zakona, koji veže i suverene i društvo, i taj je zakon temelj mnogih naravnih prava. Apel na naravno pravo povezan je s mišljenjem o ograničenju vlasti suverena. Reformacija je, dakako, dala nova rješenja u sferi političke teorije. Najkarakterističniji je odnos Crkve i države i pravo otpora suverenu. I Luther i Calvin osudili su otpor suverenu, ali je pasivnu pokornost prihvatio više luteranizam, a manje kalvinizam, jer su kalvinci i u Škotskoj i u Francuskoj bili u sporu s vladarima.

Reformacija je, dakle, probudila vječni problem odnosa Crkve i države. Kalvinci su davali slična rješenja kao i katolici, dok su erastijanisti² bili za pokoravanje Crkve državi.

9.1 Niccoló Machiavelli (1469-1527)

Rođen je u Firenzi gdje je doživio uspon i pad Savonarolle. Postaje tajnikom državne kancelarije i delegat u raznim političkim misijama. Povratkom Medicija zatvoren je, a kasnije oslobođen, živi povučeno kraj Firenze i piše glavno djelo *Il Principe* (1513), koje je posvetio Lorenzu Magnificu, vojvodi od Urbina. U tom je djelu nabrojio kakve sve dobre kvalitete mora imati vladar ili barem mora pokazivati kao da ih ima. Želio je da se razjedinjena Italija sjedini. Jedino sredstvo za to vidio je u *politici sile* koju bi morao voditi vladar. Jedino isključivi princip političke prakse je održanje i povećanje moći države. Sve što služi toj svrsi je pravilno, makar sredstva bila i nemoralna, kao što su prevara, izdaja, krivokletstvo, podmićivanje, kršenje ugovora, nasilja. «Ljudima se treba bilo umiljavati bilo ih razbiti. Za malu nepravdu mogli bi se osvetiti. Iz groba se nitko ne osvećuje. Ako već nekome činiš nepravdu, onda je čini tako da ti se više ne može osvetiti.»

Machiavelli je dobro poznao čovjeka i njegove slabosti. Zato preporučuje vladaru da ih iskoristi. Polazi od tvrdnje da su svi ljudi egoisti, zli i uz to još i glupi. Vladar zato mora biti bezobziran, brz i bez skrupula. Bezobzirnost je bolja od opreza. Sreća je kao žena: ako želiš njome gospodariti, moraš je tući. Pokvarenim i dekadentnim društvom može upravljati samo bezobzirni vladar. Jedino apsolutni vladar može držati u rukama centrifugalne sile i stvoriti jako i jedinstveno društvo. Apsolutni zakonodavac je potreban da osnuje i reformira državu. Monarhički zakonodavac može stoga upotrijebiti sva sredstva da postigne takav cilj, pa budući da je on uzrok i zakona i društvene moralnosti, sam je neovisan od jednog i drugog.

Prema tome Machiavelli daje slijedeća tri načela dobrog vladara:

---

² Thomas Erastus, zapravo Lüber (1524.-1583.) bio je reformirani teolog u Švicarskoj. Prema njegovoj nauci, nazvanoj erastijanizam, Crkva se mora podložiti državnoj vlasti

1. Vladaru mora biti jasno da su ljudi zli, nezahvalni, licemjerni;
2. Zato mora i vladar naučiti da bude zao i time se po potrebi okoristiti jer je bolje da ga se podanici boje nego da ga ljube;
3. Najgore su polovične mjere koje se kolebaju između zla i dobra, prava i nasilja, jer je i Bog Bog jakih, kao što je to bio kod Rimljana.

Machiavelliu ipak nije ideal apsolutna monarhija, nego više slobodna republika prema uzoru rimske republike. Ako postoji ustavni zakon i ako i narod ima udio u vlasti, onda je država stabilnija. Apsolutni monarsi gledaju samo vlastite interese. Država bi morala biti republika, ali je u praksi potreban monarhički zakonodavac. Machiavelli zapravo nije stvorio sustavne političke teorije. On je bio najviše zabavljen tadašnjom političkom situacijom u Italiji. Prenaglasio je politiku u užem smislu za povijesni razvoj uopće, zanemarujući druge faktore kao što su religiozni i društveni. Njegova je metoda bila historijska indukcija. Uspoređujući uzroke i posljedice kroz staru i suvremenu povijest nastojao je dati neke praktične norme u općoj formi. Primijetio je da u povijesti postoji stanovito ponavljanje i da je njezina narav takva da traži indukciju.

Uz Machiavellia valja spomenuti i francuskog stručnjaka u državnom pravu *Jeana Bodina* (1530-1596) koji je Machiavellijeve misli širio u Francuskoj (*Oratio de instituenda in republica juventute*). Državna vlast mora nužno biti najviša i ne smije ovisiti od bilo koje jednake ili više vlasti. Ta je vlast apsolutna, jedinstvena i ne može se prenositi. U tome se sastoji *ius maiestatis* ili *souveraineté*. Bodin još govori o tome da je državna vlast odgovorna Bogu i naravnom pravu. No njegova se nauka razvijala u tome smjeru da se vladari nisu više smatrali ničim vezani i samo još moć smatrali odlučujućim načelom državnog i pravnog života. Tako je Bodin, uz Machiavellia i Hobbesa, treći u sklopu filozofa moći.

9.2 Thomas More (1480-1535)

Engleski lord-kancelar, koji je pao kao žrtva brutalnosti Henrika VIII. jer nije htio priznati njegovu vlast nad Crkvom u Engleskoj. Glavno mu je djelo *De optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia* (1516) neke vrsti filozofska novela o idealnoj državi na otoku Utopia. U njemu nalazimo oštru kritiku suvremenih socijalnih i ekonomskih prilika te idealizaciju jednostavnog moralnog života koji se jedva mogao dovesti u sklad svjetskim duhom onog vremena. More najprije napada uništavanje starog zemljoradničkog sistema i uzimanje zemlje od velikoposjednika. Želja za dobitkom i bogatstvom vodi do pretvaranja obradive zemlje u pašnjake za proizvodnju vune za vanjsko tržište. To usredotočuje bogatstvo u rukama nekolicine vođa i stvara siromašnu klasu. To dovodi opet do krađe i kriminala. Kao kontrast tome, More prikazuje zemljoradničko društvo u kojem je obitelj jedinica. Dokinuto je privatno vlasništvo, a novcem se više ne služi. Postoji samo zamjenska trgovina. Životna sredstva su osigurana svima, a radi se šest sati dnevno da bi građani imali vremena za kulturu.

Iz istog razloga klasa robova, koju sačinjavaju djelomice osuđeni kriminalci, djelomice zarobljenici u ratu, čini teži i tegobniji posao. Dokinuta je smrtna kazna, a rat se smatra nečim barbarskim i životinjskim. Jedino je dopušteno braniti sebe i svoje prijatelje te osloboditi se tirana.

S religioznog stanovišta More apstrahira od kršćanske objave i naglašava samo naravnu religiju. Različite poglede i uvjerenja treba tolerirati što je više moguće i izbjegavati teološke sukobe, no one koji bi nijekali Božju opstojnost, besmrtnost duše i sankcije u budućem životu treba ukloniti iz svih javnih službi i smatrati ih ljudima nižeg reda. Istine naravne religije i naravne moralnosti ne smiju biti dovedene u pitanje jer spas države i društva ovisi o njima, premda čovjek može privatno misliti što hoće. Crkve bi morale biti tamne jer se u tami duša bolje sabire za promatranje vječnoga. Jedino sredstvo širenja vjere treba da bude samo blago razumno uvjeravanje

More nije razlikovao moral od politike i napada vladara koji bi tražio samo svoju korist. Premda su njegove političke ideje pod mnogim vidicima jasne i praktične, pod drugim vidicima one izgledaju idealizacijom starog kooperativnog društva. Ovaj veliki kršćanski humanist stajao je na pragu kapitalističkog razvoja koji će upravo početi.

9.3 Hugo Grotius (Huig de Groot) (1583-1645)

Njegovo djelo *De iure belli et pacis* postalo je temeljnim djelom za kasniju filozofiju prava. Karakteristična je crta čovjeka njegova želja za društvom, za organiziranim društvenim životom. Naravni socijalni poredak je izvor zakona. Prema tome, ljudska narav je temelj zakona. Grotius je uvjeren da postoji zajednički zakon među narodima koji vrijedi i u ratu i u miru. Imamo, dakle, naravni, građanski ili pozitivni zakon te zakon nacija. Grotius, kao vjernik - protestant, dodaje još i pozitivni kršćanski zakon.

Povjesničari obično daju Grotiusu važnu ulogu da je on «oslobodio» pojam naravnog zakona od teoloških temelja i pretpostavki. U tom smislu je on bio više uz Aristotela od skolastika. Sigurno, Grotius je odijelio pojam naravnog zakona od ideje Boga, definirajući zakon sasvim neovisno od vječnog zakona: «Naravni zakon je diktat pravilnog uma koji pokazuje da neki čin prema njegovu slaganju s razumnom i socijalnom naravi posjeduje moralnu zloću ili moralnu nužnost, pa je prema tome takav čin zabranjen ili propisan od tvorca same naravi, od Boga» (I. 1, 10, 1). Naravni zakon bi vrijedio i pod pretpostavkom kad Bog ne bi opstojao i ne ovisi samo o Božjoj volji.

Država je, prema Grotiusu, potpuno udruženje slobodnih ljudi koji su se povezali da uživaju svoja prava i za zajedničke interese. Država je zajednički subjekt suverenosti kao vlasti čije aktivnosti nisu podložne legalnoj kontroli nekog drugog i ne može je neka druga ljudska volja poništiti. Specijalni subjekt te vrhovne vlasti je jedna ili više osoba već prema zakonima i

običajima neke nacije. Vrhovna vlast je u sebi nedjeljiva, ali se u izvršavanju može podijeliti. Kad narod bira kojeg kralja, može sebi pridržati stanovite vlasti, a može ih prenijeti i na kralja. Otpor i ustanak protiv vladara je potpuno inkompatibilan s naravi i svrhom države jer bi pravo otpora bilo bez ograničenja. Otpor je ipak opravdan kad bi kralj postao otvoreni neprijatelj čitavog naroda i kad bi rušio kraljevstvo.

Grotius je učio da je pravedan rat opravdan. Neka država može voditi rat protiv države koja ju je napala, ili da «kazni» drugu državu kad je ta očito prekršila naravni ili Božji zakon. Preventivni se rat ne smije zapodjenuti, osim kad je očito da druga država želi napasti, a ne da se dobije prednost ili bolja zemlja niti da se zavlada drugima pod izlikom da je to za njihovo dobro. Ipak, kao što se pojedinac ima pravo braniti, to pravo ima i država, pa je zato moguć i pravedan rat.

Grotius je bio humanist, učen čovjek, ali i uvjeren kršćanin. Htio je prebroditi jaz među kršćanima i naglašavao je toleranciju među konfesijama. O skolasticima je napisao nekoliko pohvalnih primjedaba: da su oštroumni, da braneci suprotno stajalište pružaju primjer skromnosti, da se bore razlozima, a ne pogrđama.